

Γεωγραφίες

Αρ. 38 (2021)

Γεωγραφίες, Τεύχος 38, 2021

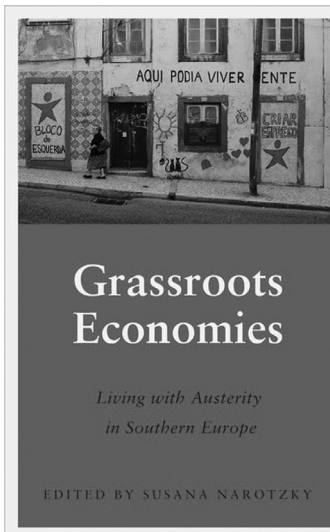
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

-

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Η Ντίνα Βαΐου¹ γράφει για το βιβλίο της Susana Narotzky (ed) (2020), *Grassroots Economies. Living with Austerity in Southern Europe*, London, Pluto Press, σελ. 247

Οι επιπτώσεις της κρίσης του 2008 προσδιορίζουν ακόμη τις τύχες τόπων, νοικοκυριών και ατόμων στον Νότο της ΕΕ, ενώ τα μέτρα για την πανδημία της Covid 19 πρόσθεσαν νέες παραμέτρους καθώς αποκάλυψαν και συχνά ενέτειναν εμπεδωμένες ανισότητες - γεωγραφικές, οικονομικές, έμφυλες και άλλες. Στα χρόνια της κρίσης, η «οπτική από τον Βορρά» της ΕΕ και οι αποκλειστικά μακροοικονομικές εκτιμήσεις διαμόρφωσαν έναν κυρίαρχο λόγο στηριγμένο σε μεγάλο βαθμό σε πολιτισμικά στερεότυπα και νομιμοποιημένο από τα κριτήρια της Συνθήκης του Μάαστριχτ. Στο πλαίσιο αυτό καθιερώθηκε και ο πασίγνωστος υποτιμητικός χαρακτηρισμός PIGS για την Πορτογαλία, την Ιταλία, την Ελλάδα και την Ισπανία («γουρούνια» – από τα αρχικά των χωρών στα Αγγλικά: Portugal, Italy, Greece, Spain), συσκοτίζοντας σημαντικές παραμέτρους της κρίσης, των οποίων οι αιτίες χρειάζεται να αναζητηθούν μακριά από τις χώρες αυτές. Ταυτόχρονα απαλείφθηκε από την ευρωπαϊκή συζήτηση κάθε προβληματισμός για τους τρόπους με τους οποίους οι κάτοικοι της ΕΕ, ιδιαίτερα οι πιο ευάλωτοι, παλεύουν για τις συνθήκες επιβίωσης και κοινωνικής αναπαραγωγής σε συγκεκριμένους τόπους.

Το βιβλίο *Grassroots Economies* που επιμελήθηκε η Susana Narotzky (καθηγήτρια οικονομικής ανθρωπολογίας στο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώ-

νης), όπως και η έρευνα στην οποία στηρίζεται,² προτείνει μια διαφορετική οπτική: προτείνει τη μελέτη των επιπτώσεων της κρίσης «εκ των κάτω», από την οπτική των εργαζόμενων σε διαφορετικές περιοχές του Νότου της ΕΕ, των οποίων οι συνθήκες ζωής και εξασφάλισης της καθημερινής και διαγενεακής επιβίωσης ανατράπηκαν από τα προγράμματα ακραίας λιτότητας και διαρθρωτικής προσαρμογής, όπως αυτά εφαρμόστηκαν με διαφορετικούς και γεωγραφικά άνισους τρόπους. Όπως αναφέρει και η ίδια στην Εισαγωγή, το βιβλίο, εστιάζει στο «... πώς πραγματικοί άνθρωποι παίρνουν οικονομικές αποφάσεις στην καθημερινή τους ζωή – μέσα σε ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα και τοπικά ιστορικά διαμορφωμένα θεσμικά πλαίσια, ενθικευμένα σε πολλαπλά καθεστάτα αξιών» (σελ 2).

Για να αναδειχτούν οι πρακτικές, οι προσλήψεις της κρίσης και ο λόγος των καθημερινών ανθρώπων πραγματοποιήθηκε εθνογραφική έρευνα σε συγκεκριμένους τόπους στις τέσσερις χώρες του Νότου της ΕΕ. Οι ιστορίες ανάπτυξης των τόπων αυτών οδήγησαν σε διαφορετική ανταπόκριση στην κρίση, αλλά και σε διαφορετικές δυνατότητες για την ανάπτυξη ατομικών, οικογενειακών και συλλογικών στρατηγικών για την αντιμετώπιση των επίσης διαφοροποιημένων επιπτώσεών της. Οι τόποι που επιλέχθηκαν, μετά από ενδελεχή

¹ Ομότιμη καθηγήτρια ΕΜΠ, divaiou@central.ntua.gr

συζήτηση και ανάπτυξη μιας χαλαρής τυπολογίας των χαρακτηριστικών της τοπικής ανάπτυξης, είναι οι ακόλουθοι: η Guimarães και το Setúbal στην Πορτογαλία, το Brindisi και η περιοχή του Veneto στην Ιταλία, η Κοζάνη και η Χαλκίδα στην Ελλάδα, η Tarragona, το Ferrol και η Vélez Málaga στην Ισπανία. Η μεθοδολογία είναι κοινή και η συγκριτική προσέγγιση ενταγμένη στον σχεδιασμό της έρευνας, ενώ όλοι οι συγγραφείς συμμερίζονται την θεωρητική πρόταση της Doreen Massey (1994) περί «παγκοσμιοποίησης του τοπικού»,³ σύμφωνα με την οποία τα τοπικά δεδομένα αποτελούν σημαντικό τμήμα της ερμηνείας παγκόσμιων διαδικασιών κι όχι μόνο το αντίστροφο.

Η αποβιομηχάνιση, η χρηματιστικοποίηση, η καταστροφή του παραγωγικού ιστού των ΜμΕ, οι επιλεκτικά αυστηροί έλεγχοι των άτυπων δραστηριοτήτων σε όλους τους τομείς της τοπικής οικονομίας, ο αγώνας επιβίωσης μέσα από ευκαιριακή απασχόληση, επιδόματα και προγράμματα επιδοτούμενα από την ΕΕ, η δυσκολία ή και αδυναμία πρόσβασης στην ιδιόκτητη κατοικία στις νεότερες γενιές, σημαντικές ανατροπές των έμφυλων και διαγενεακών προσδοκιών και καταμερισμών εργασίας και πολλά ακόμη ανατρέπουν ιστορικά εμπειρογόμενες στρατηγικές επιβίωσης και πολιτισμικές αξίες μέσω των οποίων εξασφαλιζόταν η κοινωνική αναπαραγωγή. Στο πλαίσιο αυτό, το περιεχόμενο και η πρόσληψη της κρίσης εκτείνεται πολύ πέρα από τα οικονομικά μεγέθη και τα κριτήρια σύγκλισης, ενώ γίνεται διάκριση ανάμεσα στις «οικονομίες εκ των κάτω» («grassroots economies»), που φαίνονται και στον τίτλο του βιβλίου και αναφέρονται στους τρόπους με τους οποίους καθημερινοί άνθρωποι εξασφαλίζουν τα προς ζειν, και στα «οικονομικά εκ των κάτω» («grassroots economics»), δηλαδή τις λογικές συνδέσεις που αναπτύσσουν οι άνθρωποι για να ερμηνεύ-

σουν τις γενικότερες έως παγκόσμιες διαδικασίες στις οποίες εμπλέκονται.

Το βιβλίο οργανώνεται σε τρεις ενότητες, των οποίων προηγείται εκτενής Εισαγωγή της Susana Narotzky. Οι ενότητες συνδέονται με σημαντικές πλευρές των θεωρητικών αναζητήσεων της έρευνας και αναδεικνύουν το περιεχόμενο των «οικονομιών εκ των κάτω». Η *πρώτη ενότητα*, με τίτλο «Εξασφαλίζοντας τα προς το ζην», εστιάζει στον αγώνα και τις αγωνίες κατά την αναζήτηση υλικών πόρων για την επιβίωση, σε τόπους όπου η κατάρρευση μιας οικονομίας που στηριζόταν στην παραγωγή αποτελεί όχι μόνο υλική αλλά και ηθική απώλεια – απώλεια σταθερότητας εισοδήματος και προοπτικής, δικαιωμάτων που απορρέουν από την εργασία, αλλά και ενός ήθους αμοιβών και ανταμοιβών συνδεδεμένων με την εργασία. Εδώ, οι επίσημες θεσμικές ρυθμίσεις και πολιτικές συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός συστήματος «απασχολησιμότητας», στο πλαίσιο του οποίου αναπτύσσονται σύνθετες στρατηγικές για την εξασφάλιση εισοδήματος, ενώ αποκτά ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα η απλήρωτη εργασία των γυναικών στο σπίτι, τα κοινωνικά δίκτυα, κυρίως οικογενειακά και φιλικά, και οι συντάξεις των ηλικιωμένων. Η πρώτη αυτή ενότητα περιλαμβάνει πέντε κεφάλαια τα οποία αναφέρονται στην υποδούλωση στην ανεργία και τις ενδοταξικές αντιθέσεις (Th. Vetta - Κοζάνη)⁴. Στη συνέχεια μετακίνηση μεταξύ εργασίας και (υποχρεωτικής) ανεργίας, μεταξύ μισθού και επιδόματος, μεταξύ τυπικών και άτυπων διαδικασιών (A. M. Puscedu - Brindisi)· στον επιλεκτικό έλεγχο και ποινικοποίηση της άτυπης δραστηριότητας (C. Leidereiter - Guimarães)· στη σημασία της κοινωνικής οικονομίας και επιχειρηματικότητας (P. Homs - Καταλονία).

Η *δεύτερη ενότητα*, με τίτλο «Κοινωνική αναπαραγωγή», εξετάζει τις συνναρθρώσεις της καθημερινής αναπαραγωγής στην κλίμακα της οικογένειας

και των οικογενειακών δικτύων με ευρύτερες κλίμακες αναπαραγωγής της κοινωνίας. Στον λόγο των πληροφορητριών και πληροφορητών είναι φανερή η διαφοροποίηση των αντιλήψεων για την αξία και τη δίκαιη κατανομή πόρων, καθώς και για τη νομιμοποίηση δικαιωμάτων και πρακτικών ένταξης/αποκλεισμού από αυτά. Αναδεικνύεται η ηθική σημασία των αναγκών που δύσκολα καλύπτονται, αλλά και απαξιώνονται στο πλαίσιο της λιτότητας, όπως και οι διαγενεακές εντάσεις/συγκρούσεις. Υπογραμμίζεται ακόμη με έμφαση η αντικατάσταση των γενικών κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών από προγράμματα περιορισμένης διάρκειας για την κοινωνική υποστήριξη των πιο αδύναμων. Αξίζει να σημειωθούν εδώ δύο σημαντικές όψεις των ανατροπών στο πεδίο της κοινωνικής αναπαραγωγής που επέφεραν οι πολιτικές λιτότητας: αφ' ενός η διογκούμενη εργασία φροντίδας από την πλευρά των γυναικών των εργατικών στρωμάτων, η οποία συνδέεται με ένα σύνολο ηθικών δεσμεύσεων και αλληλεγγύης προς την ευρύτερη οικογένεια, και αφ' ετέρου η βίαιη αλλαγή των δεδομένων σε σχέση με την ιδιόκτητη κατοικία, η οποία μεταβάλλεται από σημαντικό πόρο (asset) και στήριγμα για μελλοντικές δραστηριότητες σε παθητικό/κόστος (liability) και εξάρτηση από το πιστωτικό σύστημα. Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει τρία κεφάλαια που εξετάζουν την ηθική σημασία που οι άνθρωποι αποδίδουν στις ανάγκες (P. Matos - Setúbal)· το ρόλο της κατοικίας στη συγκρότηση στρατηγικών επιβίωσης και αναπαραγωγής (J. Palomera - Tarragona)· τις διαγενεακές συγκρούσεις γύρω από ζητήματα φροντίδας και κατανομής υλικών πόρων στη διάρκεια της κρίσης (S. Narotzky και A. M. Puscedu - Ferrol και Brindisi) .

Η *τρίτη ενότητα*, με τίτλο «Εμπειρίες και ενσωμάτωση (embodiment) της λιτότητας», ερευνά τις έμφυλες επι-

πτώσεις της αυξανόμενης επισφάλειας, καθώς και τις προσπάθειες επαναπροσδιορισμού/διαπραγμάτευσης ταυτοτήτων που είχαν συγκροτηθεί σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Οι ενσώματες διαστάσεις της φτωχοποίησης και η έκφρασή τους με όρους κοινωνικής τάξης, φύλου και γενεάς εμφανίζονται με έμφαση στους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι ζουν, κατανοούν και ενεργούν μπροστά στη διάρρηξη των σχεδίων ζωής και των τρόπων βιοπορισμού. Όσο εντείνονται οι δυσκολίες διατήρησης ενός ανεκτού επιπέδου διαβίωσης και βαθιάει η κρίση του λεγόμενου «οικογενειακού μοντέλου κράτους πρόνοιας», το βάρος της κοινωνικής αναπαραγωγής περνάει ξανά στην οικογένεια και στην απλήρωτη εργασία των γυναικών, κυρίως των μεγαλύτερων σε ηλικία. Η τρίτη αυτή ενότητα περιλαμβάνει τρία κεφάλαια τα οποία αναφέρονται στους επαναπροσδιορισμούς της ταυτότητας του μικρο-επιχειρηματία καθώς καταρρέουν οι δομές επιβίωσης (G. Loperfido - Veneto)· στις πολιτικές των σωμάτων που αναπτύσσονται σε συνθήκες αυξημένων αναγκών για εργασία φροντιδας διαγενεακά, καθώς περικόπτονται δραστικά οι (δημόσιες) υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης και κοινωνικής πρόνοιας (D. Sarkis και P. Matos - Vélez Malaga και Setúbal)· στην αποσταθροποίηση ανδρικών ταυτοτήτων συνδεδεμένων με τη σταθερή εργασία σε μεγάλο εργοδότη, χωρίς να διαμορφώνονται διέξοδοι επαναπροσδιορισμού με θετική κοινωνική και προσωπική αξιολόγηση (Sarkis και

Αμαριανάκης - Vélez Malaga και Χαλκίδα).

Μέσα από τα έντεκα κεφάλαιά του, το βιβλίο *Grassroots economies* προτείνει μια αλλαγή οπτικής για την κατανόηση των οικονομικών διαδικασιών την περίοδο της κρίσης. Στον Νότο της ΕΕ, μετά το 2008, γίνεται όλο και πιο απόμακρη η προσδοκία κοινωνικής ανόδου μέσω της εκπαίδευσης, της σταθερής απασχόλησης, της πρόσβασης σε ιδιόκτητη κατοικία και σε δίκτυα υποστήριξης της μικρο-επιχειρηματικότητας. Ιδιαίτερα οι νεότερες γενιές βλέπουν τις προοπτικές μιας αξιοπρεπούς επιβίωσης, αντίστοιχης με τα εκπαιδευτικά και άλλα εφόδια που έχουν συσσωρεύσει, να συρρικνώνονται και βρίσκονται όλο και πιο εξαρτημένες, υλικά και μη, από τις συντάξεις των παλαιότερων, τα επιδόματα πρόνοιας και την απασχόληση μέσω ευκαιριακών και σύντομων προγραμμάτων στήριξης, συνήθως ευρωπαϊκών. Όπως είναι φανερό από το σύνολο των κεφαλαίων, στόχος δεν είναι μια προκαταβολική αξιολόγηση και ταξινόμηση των πρακτικών και του λόγου καθημερινών ανθρώπων, αλλά η προσεκτική παρατήρηση, ανάλυση και κατανόηση. Ερευνώντας το κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο καθημερινοί άνθρωποι διαμορφώνουν οικονομικές επιλογές και αποφάσεις για το παρόν και το μέλλον αναδεικνύονται οι σύνθετοι συνδυασμοί τυπικών και άτυπων πρακτικών, οι επαναπροσδιορισμοί προσδοκιών και ταυτοτήτων στα νέα κάθε

φορά δεδομένα, τοπικά και παγκόσμια, οι έμφυλες και διαγενεακές συγκρούσεις και συνέργειες.

Γίνεται φανερό ότι εκείνες και εκείνοι που έχουν περιορισμένους πόρους και μικρή οικονομική και πολιτική δύναμη/επιρροή παραμένουν ενεργοί δρώντες και σχεδιάζουν ατομικές ή συλλογικές στρατηγικές για να βελτιώσουν τις συνθήκες της καθημερινής και διαγενεακής τους επιβίωσης και ζωής σε κάθε τόπο.

Σημειώσεις

2. GRECO (Grassroots economics: Meaning, project and practice in the pursuit of livelihood), πενταετές ερευνητικό πρόγραμμα που χρηματοδοτήθηκε με Advanced Grant από το 7ο Πρόγραμμα-Πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης, με επιστημονικά υπεύθυνη την Susana Narotzky και ερευνήτριες/τές τις και τους (αλφαβητικά): Stamatis Amarianakis, Patricia Homs, Olga Lafazani, Carmen Leidereiter, Giacomo Loperfido, Patricia Matos, Jaime Palomera, Antonio Maria Pusceddu, Diana Sarkis, Theodora Vetta

3. στα ελληνικά *Νέα Οικολογία*, 1995, σελ. 56-61, μτφρ. Γ. Παρασκευόπουλος

4. στις παρενθέσεις αναφέρονται τα ονόματα των συγγραφέων κάθε κεφαλαίου και ο τόπος της έρευνας πεδίου